Гыйлаҗева Ч.М.

Казан

Габдрахман Сәгъдинең әдәби-тарихи эзләнүләрендә Галимҗан Ибраһимов иҗаты

Быел әдәби-гыйльми җәмәгатьчелек татар халкының зур әдибе, могътәбәр галиме Галимҗан Ибраһимовның 125 еллык юбилеен билгеләп уза. Ә әлеге язучының мондый рухтагы беренче зур тантанасы 1928 нче елда үткәрелә. Мәгълүм булганча, 1927 нче ел Г.Ибраһимовның тормыш һәм иҗат биографиясендә ике яклап үзенчәлекле: беренчедән, аның әдәби иҗат белән шөгыльләнә башлавына 20 ел тула. Икенчедән, каты авыру сәбәпле, ул әдәби-гыйльми мохитне юлбашчысыз калдырып, Кырымга китәргә мәҗбүр була. Менә шундый шартларда татар җәмәгатьчелеге зурлап, олылап, элеккеге Союз күләмендә Г.Ибраһимовның 20 еллык хезмәт бәйрәмен үткәрә. Татар Педагогия җәмгыяте каршында юбилей әзерлеге белән шөгыльләнүче махсус Дәүләт комиссиясе төзелә. Әлеге истәлекле датага хәзерлек йөзеннән язучының әсәрләрен барлау, бастыру, әдәби иҗат юлын, филология, лингвистика һәм тарих фәнен үстерүгә багышланган хезмәтләрен өйрәнү мәсьәләсе планга куела. Дәүләт комиссиясе составында аның хезмәттәш дусты, фикердәше, әдәбият тарихчысы Габдрахман Сәгъди дә була.

Шушы уңайдан, матбугат битләрендә Г.Ибраһимовның әдәби эзләнүләрен өйрәнеп язылган күпләгән язмалар басыла. Алар арасында сан ягыннан да, тикшеренүләрнең гыйльми-нәзари дәрәҗәсе ягыннан да Г.Сәгъди каләменә туры килгәннәре үзенчәлекле урын алып тора. «Карт марксист, бөек әдип Галимҗан Ибраһимов һәм аңа юбилей хәзерлеге», «Зур әдипләребездән берсе (Аның 20 еллык хезмәте уңае белән)», «Егерме еллык әдәби хезмәтнең беренче адымында», «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары», «Галимҗан Ибраһимов иҗатында типлар эволюциясе» мәкаләләре белән галим 1920 нче еллар

ахырында Г.Ибраһимов иҗатын монографик өйрәнүне башлап җибәргән дияргә дә мөмкин.

Беренче язмада Г.Сәгъди, исеменнән үк аңлашылганча, нәкъ менә юбилейга хәзерлек эшләренең торышы, алга куелган максат-бурычлар, эшләнәсе эшләр белән таныштыра. Барлык хезмәт ияләрен, укытучыларны, укучыларны Г.Ибраһимовның хезмәт бәйрәменә тиешле югарылыкта әзерләнергә чакыра (2).

«Зур әдипләребездән берсе» мәкаләсен Г.Сәгъдинең Г.Ибраһимов иҗатына нисбәтле алда язачак күләмле монографик хезмәтләренең план-проспекты төсендә кабул итәргә мөмкин. Анда Г.Ибраһимовның 20 ел эчендә алып барган төрле төрдәге (әдәби, гыйльми, иҗтимагый, мөгаллимлек һәм Дәүләт органнарындагы) эшчәнлекләрен кыскача анализлап үтә. «Чынында Галимҗан әле бездә ныклап тикшерелергә башланмаган тирән һәм гаять катлаулы бер сәнгать хәзинәсе булып тора»(3), — дип яза галим йомгак ясап һәм моның белән Ибраһимов иҗатын төрле яклап, тирәннән тикшерә башлау, яшь язучыларга аннан әдәби осталыкка өйрәнү вакыты җиткәнен билгели.

Г.Сәгъдинең югарыда телгә алынган язмаларыннан «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары» (5) исемендәгесе аеруча әһәмияткә ия. Ул 1928 нче елда юбилей мөнәсәбәте белән дөнья күргән «Галимҗан Ибраһимов» гыйльми-тәнкыйди җыентыгына кертелгән. (Бу мәкаләнең русча варианты «Татарларны өйрәнү» фәнни җәмгыяте чыгарып килгән журналда басыла). Әлеге гыйльми хезмәтендә ул әдипнең тормыш юлын һәм күпкырлы эшчәнлеген киң яктырта, сәнгатьтә үсә-камилләшә баруын күздә тотып, язучының иҗатын өч этапка бүлеп тикшерә, һәр чорын карауга аерым-аерым туктала. Дүрт бүлектән торган хезмәтнең беренче өлешендә Г.Ибраһимовның тормыш һәм иҗат баскычлары барлана, икенчесендә язучы иҗатына, әдәби-эстетик зәвыгы, иҗтимагый карашлары формалашуга турыдан-туры тәэсир иткән «мохит» һәм «заман» мөнәсәбәте өйрәнелә.

Өченче бүлектә әдипнең иҗат эволюциясе тикшерелә. Биредә Г.Ибраһимовның 20 еллык иҗаты тарихи үсештә карала, өч период аерылып чыгарыла: 1907-1910, 1910-1916 еллардагы һәм Октябрь инкыйлабыннан соңгы чор. Дүртенче бүлек заманы өчен өр-яңа мәсьәлә күтәрүе белән игътибарга лаек. «Галимҗан иҗатында эчке рухи яклар» дип тамгаланган әлеге өлештә язучы әсәрләрендәге психологик сурәтләү алымнары өйрәнелә. Галим әдипнең оста сәнгать каләме аркылы татар тормышының һәр төрле катлавы сәнгатьле сурәт алуы, татар тормышыннан алынган бик күп төрле типлар бирүе турында яза. Г.Сәгъдинең бу тикшеренүләре Э.Галиеваның «Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе» монографиясендә дә җентекле анализлана.

1928 нче елгы «Мәгариф» журналының 2 нче санында дөнья күргән «Галимҗан Ибраһимов иҗатында типлар эволюциясе» (6) исемендәге эзләнүләр шулай ук оригинальлеге белән аерылып тора. Биредә Г.Сәгъди әдипнең иҗат психологиясе турында сүз алып бара, «Г.Ибраһимов иҗатында байтак типларның иҗтимагый-фикри эволюция кичерүләре, бер үк төрле типларның әдипнең төрле әсәрләре аркылы фикердә, дөньяга караштa баскычлап үсә, үстерелә баруы» турында яза. Анализ үзәгенә «Безнең көннәр» романыннан Давыт Урманов тибы чыгарыла. Моның өчен галим түбәндәге математик формуланы тәкъдим итә: Зәки + Сәлим = Давыт Урманов. Ягъни Давыт Урманов ул — Г.Ибраһимовның тәүге әдәби әсәрләреннән — «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы»ндагы Зәки һәм «Яшьләр хәятеннән бер ләүхә», «Яшь йөрәкләр»дәге Сәлим образларының кушылмасы, дәвамчысы, «шул баскычларны үтеп, бер ноктага утырып алган иҗтимагый-психологик бер тип». Иске фикерле мәдрәсә шәкерте Зәкидән «Яшьләр хәятеннән бер ләүхә»дәге башта «милләтче», соңрак «халык хадиме»нә әверелгән Сәлим тибына таба хәрәкәт күз алдына бастырыла. Г.Сәгъди бу образның әзер килеш, «билгесезлек битлеге» кигән, тормышта үз урынын таба алмаган Сәлим йөзендә «Яшь йөрәкләр» романында

гәүдәләнүен күзәтә. Әлеге романда Сәлимнең гомере фаҗига белән тәмамланса да, галим аның күләгәсен Давыт тибында таба. Давыт Урманов образын хәрәкәттә, Зәки, Сәлим үткән баскычлардан үтүен чагыштырма планда укучыга тәкъдим иткәннән соң, әдәбият белгече үзе билгеләгән формулага әйләнеп кайтып, түбәндәге нәтиҗәне ясый: «Шулай итеп, Давыт озын бер фикри эволюция уздырган акыллы, «тирән уйлы, киң карашлы», батыр һәм нык ирекле бер «рухи» тип булып эшләнеп чыккан була».

Г.Сәгъдинең Г.Ибраһимов иҗатын өйрәнүгә кагылышлы хезмәтләре моның белән генә чикләнми. Югарыда телгә алынганнары — галимнең юбилей мөнәсәбәте белән басылган язмалары. Әдәбият галименең болардан алда, 1926 нчы елда дөнья күргән «Татар әдәбияты тарихы» (1) китабында әлеге язучы иҗатын анализлауга шактый зур урын бирелә. Әдәби әсәрләргә идея-эстетик, проблемалы-тематик анализ, образлар системасы, әдипнең иҗат методы, тел-өслүб үзенчәлекләре һәм башка мәсьәләләр аша укучыларны Г.Ибраһимовның XX йөзнең беренче чирегендәге әдәби иҗаты белән таныштыра. Г.Сәгъди язучы иҗатының әдәби-фикри эволюциясен түбәндәгечә аңлата: «Ул яңа фикерле шәкертнең иске тәрбия, схоластикага, иске мәдрәсәләргә каршы көрәшеп куылулары белән башлап, гаилә тартышлары, аталар белән балалар арасындагы көрәшләр эченнән барды да, хезмәт халыкларының гомуми иҗтимагый азатлык юлындагы көрәшләре белән тәмам итте».

Г.Сәгъди әлеге язучы каләменә туры килгән сәнгать әсәрләренең һәрберсенә тукталырга тырыша, кыскача аңлатмалар бирә, әсәрләр арасында параллельләр уздыра, һәр әсәрнең үзенчәлеген билгеләргә омтыла. Мәсәлән, «Табигать балалары»н галим сәнгатьчә эшләнеше ягыннан иң камил әсәрләреннән саный: «әдипнең бу әсәре теле-өслүбе ягыннан да, тасвиры ягыннан да татарның сүз сәнгате дөньясында иң табигый, иң матур классик бер әсәр булып чыкты. Бу әсәр сүз һәм

фикердә, тасвирда икътисад канунының да ачык бер үрнәге булып калды».

Г.Сәгъди Г.Ибраһимов иҗатының йөзен билгеләрлек әсәрләрен тәфсилләп анализлый. «Безнең көннәр», «Казакъ кызы», «Яшь йөрәкләр», «Кызыл чәчәкләр» әсәрләрен тикшерүгә иң күп урын бирелә. Галимнең барлык әдәби-тарихи эзләнүләренә хас булганча, монда да үз фикерләрен әдәби тәнкыйтьтә урын алган башка авторларның бәя-хөкемнәре белән үреп алып бара. Югарыда саналган әсәрләрне өйрәнгәндә Г.Газиз, Җ.Вәлиди, Х.Кәримов, Ф.Сәйфи-Казанлы, Г.Рәхим, С.Җәлал, рус тәкыйтьчеләреннән М.Павлович кебекләрнең фикер, карашларына мөрәҗәгать итә, үз бәяләрен аларның язмалырыннан цитаталар белән дәлилли, моның белән объективлыкка омтыла.

Әдәбият тарихчысының романтик сентименталь әсәр буларак бәяләгән «Яшь йөрәкләр» романын образлар системасы, геройлар арасындагы мөнәсәбәт, каршылыкларны билгеләү аша үткәргән анализы игътибарга лаек. Иҗат методы ягыннан да Г.Ибраһимов әсәрләре арасында үзенчәлекле яссылыкта торган бу әдәби ядкарьнең яңалыгын Г.Сәгъди башка нокталарда да таба: «Бердән, бу роман аркылы татарда беренче мәртәбә авыл тормышы, авыл яшьләренең хәрәкәте киң сызыкта матур әдәбиятка мөндәриҗә итеп алынды. ... Икенчедән, монда вакыйга һәм нәрсәләр турындагы фәлсәфи карашлар, эчке рухи дулкыннар (бигрәк тә романтизм дулкыннары) яхшы ук киң бер алым белән бик оста тасвир ителде». Моның белән галим язучы иҗатында психологизм мәсьәләсен күтәрә.

Әдәбият тарихчысы Г.Ибраһимов әсәрләренең уңышы, уңай яклары белән бергә, кимчелекләрен, җитешсезлекләрен дә билгеләп бара. «Безнең көннәр» романын сюжетта вакыйгаларның бәйләнеп җитмәве, таркаулыгы, кабатланулары өчен тәнкыйтьләсә, «Яшь йөрәкләр»нең төп җитешсезлеген авторның геройларга сыйфатламаларны үзе сөйләп,

күрсәтеп бирүендә күрә: «Чын шигъри әсәрләр өчен бу хәл җитешлелек түгел, әлбәттә, каһарманнарның характеристикалары аларның үз эшләре, итенеш-кыланышлары, хәрәкәтләре, башкалар белән мөгамәләләре, сүзләре аркылы үз-үзеннән беленеп торырга; укучы аларның характеристикаларын, аларның шушы хәлләреннән үзе чыгарып алырга тиеш». Бу урында шуны әйтеп үтәсе килә: Г.Сәгъди сәнгатьнең бер төре булган матур әдәбият әсәрләренең сәнгатьчә эшләнешенә аеруча зур таләпләр куя. Социологик анализ методы беренчел саналган заманда да ул әдәби әсәрнең формасына, эстетик һәм эмоциональ тәрбияви көченә игътибарын киметми. Шуңа күрә дә, Г.Ибраһимовның әдәби иҗатындагы икенче чорны ул пролетариат диктатурасы дәверендәгесеннән югары куя һәм хаклы рәвештә «Галимҗан Ибраһимовның 20 еллык әдәби иҗат эшчәнлегендә икенче чорның иң әһәмиятле бер хосусияте аның бу чордагы сәнгать иҗатлары һәр яктан аны татарның бөек әдибе, оста бер сүз сәнгатьчесе итеп танытырлык дәрәҗәдә югары булуындадыр» дигән нәтиҗә-хөкем чыгара (киләчәктә нәкъ шушы фикерләре өчен Г.Толымбай тарафыннан тәнкыйтьләнә).

Күзәтүләрдән чыгып, шуны әйтергә мөмкин. Г.Сәгъди Галимҗан Ибраһимов иҗатын тарихи планда тикшерә, әдәби-фикри эволюциясен, мирасын системалы һәм комплекслы өйрәнү юлын алга ала. Әлеге язучы иҗатын монографик өйрәнү эшен дә башлап җибәрә, киләчәктә язылачак әдәбият тарихы хезмәтләре өчен аның күп санлы язмалары бай чыганак ролен үти.

Искәрмәләр

1. Сәгъди Г.Г. Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты басмасы, 1926. – 300 б.
2. Сәгъди Г.Г. Карт марксист, бөек әдип Галимҗан Ибраһимов һәм аңа юбилей әзерлеге // Мәгариф. – 1927. - №12. – 94-98 бб.
3. Сәгъди Г.Г. Зур әдипләребездән берсе (Аның 20 еллык хезмәте уңае белән) // Кызыл Татарстан. – 1927. – 25 октябрь.

4. Сәгъди Г.Г. Егерме еллык әдәби хезмәтнең беренче адымында (Бөек әдип Галимҗан Ибраһимовның егерме еллык юбилеен ясау мәсьәләсе кузгалу уңае белән) // Кызыл Татарстан. – 1927. – 20 ноябрь.
5. Сәгъди Г.Г. Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары // Галимҗан Ибраһимов. – Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты, 1928. – 13-47 бб.
6. Сәгъди Г.Г. Галимҗан Ибраһимов иҗатында типлар эволюциясе // Мәгариф. – 1928. - №2. – 24-33 бб.

Аннотация

Определенный вклад в изучение многогранного наследия Г.Ибрагимова внес его современник, коллега, ведущий литературовед 1920-30-х гг. – Габдрахман Сагди. Исследования Сагди отличаются подробностью и конкретностью анализа. Ученый обращает внимание и на жанровое разнообразие, и на систему образов в творчестве Г.Ибрагимова, предлагает идейно-эстетический анализ его произведений, прослеживает литературно-мировоззренческую эволюцию взглядов писателя, изучает язык и стиль, четко определяет и новизну, и недостатки художественной манеры автора. Поиски Сагди являются началом системного и монографического изучения творчества Г.Ибрагимова.